

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Tarih Bölümü/Lisans

Yeni ve Yakınçağda Türk Dünyası II

Hive Hanlığı

11. Hafta

özenilen üniversite

1. HİVE HANLIĞI

1512-1920 yıllarında Hârizm’de hüküm sürmüş Müslüman Türk Devleti’dir.

Harizm bölgesinde kurulduğundan Harizm Hanlığı olarak da bilinir. 18. yüzyılda Rus ve Batı Avrupa kaynaklarında Hîve Hanlığı olarak geçer. Kurucuları, idareleri altındaki Özbek kabileleriyle 1511’de Harimz’i ele geçiren Yedigâr Han’ın oğullarından İlbars ve Balbars’tır. Bunların soyu Özbek Hanları’nın atası kabul edilen Şiban Han nesline mensup olan Arabşah b. Pûlad’a kadar indiğinden hanedana **Arapşahlar ya da Yâdigârîler** de denmiştir. Bu aile aynı dönemlerde Semerkant-Amuderya bölgesinde kurulmuş Şeybaniler’in (Özbekler) ayrı bir koludur.

Özbek ve Türkmenler den teşkil ettiği kuvvetlerle Harizm’e hakim olan bağımsız bir hanlık kuran İlbars (ö. 1538) sonrası ülkede iç karışıklık çıkmıştır. Bu dönemlerde asıl Özbek devleti ile hanlığın münasebetleri iyi değildi. Arapşahlar sık sık Safeviler ile Özbekler’e karşı işbirliği yapmışlardı. Bu nedenle hanlık Özbekler tarafından 1538’de işgal edilir. Hanlık bu işgalden bir yıl sonra kurtulmuş olsa da karışıklıklar bir süre daha devam eder. 16 yy da Arapşahlar Ürgenç’te oturdular. 1557-58 de bir ara Hive, Hanlığın merkezi oldu. Ancak Arap Muhammed Han döneminde yeniden merkez olana kadar burası küçük bir yerleşim yeri olarak kaldı. Bu dönemde Amuderya’nın mecrası değiştirilerek Hazar denizine değil Aral gölüne akıtmaya başlanınca ülkede kuraklık baş gösterdi. Bu nedenle Ürgenç terkedilir. Bu tarihin ardından Hive daha önce 1221 den itibaren Moğol, 1388’den itibaren de Timur İmparatorlukları’na başkentlik yapmıştı. Bu kargaşadan Özbekler ve Safeviler faydalandı. Özbek hükümdarı 1593’te Harizm ülkesine girdi. Teslim olan şehzadelerin çoğunu ortadan kaldırdı. Halktan ağır vergiler aldı. II. Abdullah’ın ölümü üzerine 1598’de Özbek işgali sona erdi. Abdullah Han’ın seferi sırasında kaçarak İran’a sığınan Hacı Muhammed (Hacim) Han ülkesine dönerek hâkim oldu.

Hacı Muhammed Han’ın yerine geçen oğlu Arap Muhammed Han devri 1603-1623’te hanlık yeniden diriliş dönemi yaşar. İşte bu dönemde hanlığın merkezinin Hive’ye taşınması gerçekleşti ve Hanlığın Hive Hanlığı olarak anılması süreci başladı. Arap Muhammed’in ölümü ardından oğulları taht mücadelesine girer ve kargaşa başlar. Türkmenlerin desteğini alan İsfendiyar duruma hâkim olunca kargaşa yerini sükunete bırakır. Rakibi olan kardeşi Ebulgazi Bahadır Han özbek ileri gelenlerinin oyları ile Ürgenç’te han ilan edildi (1642). Bu sırada Buhara’da hüküm süren Canoğulları’nın elde tuttıkları Hive’den çekilmeleri üzerine Hive’ye dönerek bütün Harizm’i hakimiyeti altına alarak Hive Hanı oldu. İlk işi İsfendiyar Han’a destek veren Türkmenleri cezalandırmak oldu.

1663’e kadar hüküm süren Ebulgazi Bahadır han Hive Hanlığını Türkistan’ın en kuvvetli devletlerinden biri haline getirdi. Ardından oğlu Enûşe Han (1663-1687) Buhara Şeybaniler’ine karşı 3 sefer düzenledi (1681-1685). Semerkant ve civarını aldı. Buna Buhara Özbekleri tepki gösterdi. Ve Hiveliler işgal ettikleri yerleri

boşaltmak zorunda kaldılar. Buharalılar bununla yetinmeyerek Hive'ye kadar girerler 1687. Buharalılar Hive'ye kendi himayelerinde olacak birisini Han ilan ettilerse de bu Şah Niyaz müstakil hareket ederek Harizm bölgesine hükmetmeye başladı. Hatta destek almak için I. Petro'dan dahi yardım istedi. Petro ise Harizm'i himayesine aldığına dair 1700 yazında Şah Niyaz'a mektub gönderdi ise de bundan sonuç çıkmadı. Öyleki Arap Muhammed bir müddet sonra Şah Niyaz'ı ortadan kaldırdı ve Harizm'deki Buhara hakimiyetini de sonlandırdı. Yerine Şir Gazi Han Petro'nun Hive'yi işgal amacıyla gönderdiği 750 kişilik kuvveti imha etti. Şir Gazi Han'ın 1728'de öldürülmesi ardından ülkede karışıklıklar yeniden baş gösterdi. Bir süre sonra İbars Han başa geçerek durumu toparlar. Türkmenleri de kendi yanına çekmeyi başarmıştır. 1739'da Hindistan Seferi'ne çıkan Nadir Şah sebebi ile bunu fırsat bilerek Horasan'ı yağmalayarak pek çok esir aldı. Bu Hive ile İran ilişkilerinin bozulmasına neden oldu. Ertesi yıl İran'a dönen Nadir Şah kanlı bir muharebe ardından Hive'yi işgal etti. İbars Han ile ileri gelen beyleri idam ettirdi. Nadir şah 1747'de öldürülene kadar Hive'yi kendi atadığı valilerle idare etti.

Kazak liderlerden Gaib kendi hanlığını Hive'nin bağımsızlığı ile birlikte ilan etti. Ülkede yeniden birliği sağladı. Ancak kardeşi Abdullah'ın hazırladığı isyan sonucu tahtını bırakarak Kazaklara sığınmak zorunda kaldı. Böylece Hive'de yeniden kargaşa hâkim oldu. Bu kargaşa döneminde hanlık dâhilindeki Türkmen Özbek ve Karakalpak boyları arasında rekabete neden oldu. 1767 de ortaya çıkan veba Hive'de etkili oldu. Hive'de sadece 40 kadar aile kaldı.

1790-1804 yılları arasında idareyi elinde tutan Avaz-İvaz Beg ülkeyi kabileci bir zihniyetle yönetti. Bu ise ülke dâhilindeki boyların huzursuz olmasına yol açtı. Onun taraflı yaklaşımlarına tahammül edemeyen Türkmenler ayaklandı. Bu olay özbekler ile türkmen boylar arası rekabetin düşmanlık halini almasına neden oldu. Bu ise Hive Hanlığı'nı dış düşmanlara özellikle Ruslara yaradı. Bu dönemde Özbek ve Türkmen rekabeti yüzünden Ruslar güneye doğru yayıldı.

Oğlu İltüzer Han saltanatı esnasında boylar arasındaki sorunları gidermediği gibi onları devlet idaresinden uzak tutarak onları küstürdü. Ülkede despot bir idare tesis etti. Ancak kardeşi han olunca beylerin gölünü aldı. Ülkedeki huzursuzluğa son verdi. Muhammed Rahim'in halk üzerindeki olumlu tesiri komşu ülkelere de yansıdı. Merv bölgesi Türkmenleri 1822'de tabi oldukları Buhara'dan ayrılarak Hive hâkimiyetini tanıdılar. Bu ise Buhara-Hive ilişkilerini daha kötü hale getirdi. İki Müslüman ülke arasındaki mücadele birbirlerini yıprattı.

Muhammed Rahim Han ardından oğlu Allahkulu Han döneminde Hive Hanlığı en iyi devirlerinden birini yaşadı. Bu başarısı İran ve Buhara tarafından kıskançlıkla izlendi. Ruslar bundan istifade etmeyi bildi. 1830 başından itibaren İranlılar Merv ve Herat taraflarına genişlemeye, Buharalılara da savaş malzemesi göndererek savaşıma teşvik etti. Bu teşebbüsler ile Hive-Rusya arası da açıldı. Rusların Hive Hanlığı'na ilk ciddi seferi bu şekilde başladı. Asıl maksatları ise Türkistan'a inmek

için en büyük engel olan Hive hanlığını kontrol altına almaktı. Ruslar general Perovsky kumandasındaki 13000 kişi Hive'ye 14 Kasım 1839'da gönderildi. Bu kuvvet 5 Aralık 1839'da Ruslar yenildiler. Perovsky takviye alarak devam etmek istediye de İngilizler duruma müdahil olarak bunu önler. Rusların Hive ve Türkistan'ı almaları halinde Hindistan'daki hâkimiyetlerinin tehlikeye gireceğini düşünen İngilizler Hiveliler'in aldığı Rus esirleri serbest bırakması için de ikna ettiler. Rus kuvvetleri de tamamen çekildi. Allahkulu Han 1842'de ölünce Rakim Kulu Han Hive Tahtına çıktı. Bu dönemde Hive Hanlığı'nın her yerinde isyanlar çıkmıştır. Bunlardan en kapsamlısı Sarık Türkmenlerinin ayaklanması idi. Hive kuvvetlerinin üzerine gittiği Türkmenler tarafından yenilmesi ile sonuçlandı. Bu ise hanın statüsünü sarstı.

Rahimkulu yerine Hive hanı olan kardeşi Muhammed Emin(1846-1855) kuvvetli bir ordu ile Türkmenler üzerine yürüdü ve onları ağır bir yenilgiye uğradı. Ama onlara karşı sert politikası Teke Türkmenlerini ve Salur Türkmenleri ni de etkiledi. Ardından Teke Türkmenleri Hive Hanlığı'na isyan ettiler. Buna karşı Hive Hanlığı bir baskın ile karşılık verdi. Böylece Türkmenlerin kendi arasında birleşmesine neden olur bu politika. Türkmenler Hive ordusunu 1855'te ağır bir şekilde yener. Muhammed Emin Han savaşın ardından öldürülür. Yerine Abdullah han geçerek Türkmenler üzerine yürüdüyse de yenilerek o da öldürülür. Hive Hanlığı bu şekilde Türkmenler üzerindeki hâkimiyetini yitirdi.

Hive Hanlığı'nın Türkmenlerle uğraşmasını fırsat bilen Ruslar Güney Kazakistan topraklarını şgal ederek Aral Gölünün kuzey sahiline kadar indiler. Hive ve Hokand hanlıklarının karşı koymasına rağmen Aral'ın kuzey sahillerinde ve Sirderya'nın aynı göle döküldüğü kısımda kaleler inşa ettiler. Bu sırada Albay İgnatiyev ile şarkiyatçı Hanikov başkanlığında bir heyet Türkistan'a gönderildi. Askeri ve iktisadi yapı araştırıldı. İgnatiyev önce Rus Hükümetince önce Hokand, sonra Buhara ile Hive işgalini tavsiye etiler. Diğer yandan Osmanlı devletinin Türkistan'daki hanlıklar arasında birlik mesajlarına telkinlerine rağmen birbirleri ile sürtüşmeye devam ettiler. Buhara ile Hive arasında Merv bölgesinde hâkimiyet mücadelesi ardından Buhara ve Hokand arasında mücadele de başlar.

Hive tahtına geçen Kutluk Murad han 1855-1856 arasında birlik için çalıştı. Ama Yomut Türkmenleri isyanını bastıramadı. Öldüğünde yerine Oğlu Said Muhammed Han Geçti. Türmenlerle mücadelesi sürdü Hive hanlığının. İgnatiyev başkanlığındaki Ruslar 1858 de Hive'yi ziyaret ettiler. Bu sırada Said Muhammed Han'ın tarafgir idaresi Özbeklere karşı düşmanlık ile Türkmenlerin 1860 ta yeniden isyanına neden oldu. Bu karışıklıklar dinmeden devam etti. Hive hanlığını epeyce zayıflattı. Ruslar Hokand'ın kuzeybatı topraklarını istilasını dahi farketmediler. Macar seyyah ve şarkiyatçı Arminius 1863'teHive yi ziyaret ettiğinde isyanların bastırıldığını ve sükûnetin sağlandığını görür. Ardından Rusların 1856-64 yılları arasında Hokand'ı işgal etmiş olan Ruslar 1866'ya kadar Hokand'ın kalan kısımlarını ve 1868'e kadar Buhara'nın dörtte üçünü ele geçirmişlerdi.

Ruslar geriye kalan Hive hanlığı için zaman kolluyordu. Rakip olarak Hive Hanlığı'nı görüyorlardı. Hive'nin doğu ve batısına ulaşmak için çöllerin aşılması gerekiyordu Hive'ye ulaşmak için. Ülke kuzeyde oldukça güçlü mevzilerle çevrili idi. Bundan önceki istila teşebbüsleri bu yüzden başarısız kalmıştı. Ama Hokand ve Buhara işgalinden sonra Ruslar Hive yi almak üzere harekete geçtiler. Rusların hazırlıklarını haber alan Said Muhammed Han Ruslarla anlaşma teklif etse de cevap alamaz. İstanbul'a ve İngilizlerin Hindistan valiliğine elçiler göndererek ülkesinin Rus işgalinden korunması amacıyla yardım ister. Lakin Buhara ve Hokand hanlıklarında olduğu üzere kendisine sadece nasihat verildi.

Ruslar Türkistan genel valisi General Kaufman kumandasındaki Ruslar Hive üzerine Mart 1873'te yürür. Hive'yi topçuları vasıtası ile yenen Ruslar kuşatma neticesinde Hiveyi teslim alırlar. Türkmenler teslimine karşı çıkarak savunmaya geçti ise de başarılı olamadılar. Bu nedenle Türkmenler üzerine yeni bir sefer düzenlendi ve binlerce türkmen öldürüldü. Bu şekilde Rus vasalı haline gelen Hive hanlığının varlığı bir müddet daha devam etti. 1918 de hanlık Yomut Türkmenleri reisi Cüneyd Han 'ın eline geçti. Lakin 1920 Ocak ayında ona karşı Özbek ve Türkmenlerin yardımı ile Ruslar tarafından tahttan uzaklaştırıldı. 26 Nisan 1920'de Harizm Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Sonra bu cumhuriyete son verilerek 1924'te topraklar Harizm, Özbekistan, Kara Kalpakistan arasında paylaşıldı.

Hive hükümdarlarının çoğu alim ve sanatçıları himaye etmiştir. Bazı hükümdarları ise hem şair ve edebiyatla uğraşmış hem de alimleri kollamıştır. Hive'de yetişmiş tarihçiler yalnız memleketleri için değil bütün Türkistan ülkelerinin tarihi hakkında bilgiler vermişlerdir Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime müellifi iken, Firdevs-i İkbal in müellifi Şir Muhammed Münis Mirab, Tevarih-i Harizmşahiyye müellifi Babacan b. Hudayberdi Mangıt, Allahkulu, Rahimkulu, Muhammed Emin, Said Muhammed gibi devrin tarihni yazan Agehi Muhammed bunlar arasındadır. Hive'de hattatlık, minyatür ve dokuma sanatı gelişmiştir. Türk İslam mimarisinin önemli örnekleri arasında sayılan camiler medreseler kervansaraylar bütün Hive şehirlerinde mevcuttur.

Hive'nin ekonomik yapısı genelde tarım, hayvancılık ve bunların ürünleri ve işlenmesi ile elde edilen ürünler şeklindedir. Hive canlı bir ticaret hayatına sahipti. Çin ve Hindistandan gelen ticaret kervanları Türkistan'ın diğer merkezlerine olduğu gibi Hive'ye de uğradı. Hive halıları alarak diğer malları getirirlerdi. Bazen ülkeler Hive üzerinden kervanlarını geçirip çine hinte irana gittikleri için Hive hanlığına vergi öderdi. Ancak iç karışıklıklar ve savaşlar döneminde bu ticaret durma noktasına gelmiştir¹.

¹ Mehmet Saray, "Hive Hanlığı, *DİA.* , C. 18, s. 167-170.